

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР (1940–1951): ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

У другій половині ХХ ст. чи не найбільші здобутки в розвитку наукових досліджень із найдавнішої історії та культури населення західного регіону України аж до пізнього Середньовіччя належать спіробітникам відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (від 1993 р. – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). У різний час вказаного періоду у відділі працювали такі відомі вчені, як М. Смішко, О. Черниш, Ю. Захарук, В. Баран, І. Свешніков, В. Ауліх, Л. Крушельницька й інші, дослідження яких ознаменувалися важливими науковими відкриттями, а опубліковані праці, навіть за критеріями сучасної археологічної науки, й досі не втратили науково-пізнавальної вартості. Відділ, що має великі наукові традиції, не виник із нічого. Окремий самостійний етап його існування – це 1940–1951 рр., коли він перебував у складі Інституту археології АН УРСР. Саме тоді започатковано чимало наукових проєктів із вивчення проблем етногенезу та ранньої історії східних слов'ян, історії і культури Київської Русі, Галицько-Волинської держави тощо, реалізація яких продовжувалась у наступний період.

Незважаючи на те, що ця тема вже частково висвітлена в науковій літературі¹, проте вона залишає простір для глибшого осмислення окремих її аспектів. Вивчені та критично осмислені нововиявлені джерельні матеріали дозволяють більш повноцінно висвітлити основні організаційні етапи діяльності Львівського відділу Інституту археології АН УРСР у загальноісторичному контексті 40-х років ХХ ст., простежити за перебігом його роботи, визначити основні здобутки й втрати, уточнити уявлення про історію тогочасної археологічної науки в Україні, зокрема ввести до наукового обігу малоз'ясовані та невідомі факти біографій і діяльності вчених, що жили й працювали у вказаний період у Львові.

Львівський відділ Інституту археології АН УРСР розпочав роботу 8 лютого 1940 р. і проіснував до кінця червня 1941 р., тобто фактично до окупації Львова німцями. У цей період тут працювало 15 осіб: 5 старших наукових співробітників (Маркіян Смішко, Ярослав Пастернак, Іван Старчук, Казимир Маєвський, Стефан Круковський) і 10 осіб науково-допоміжного й технічного персоналу. На той час він об'єднав основні наукові сили археологів західного регіону УРСР. Науковці відрізнялися між собою характерами й біографіями, але всі мали ґрунтовну фахову підготовку, досвід роботи, добре володіли матеріалом. Віддані покликанню дослідника,

¹ Див.: *Ситник О.* Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття / *О. Ситник.* – Львів; Жешів, 2012. – 365 с.

вони намагалися, відповідно до кращих традицій археологічної науки, що сягали перших десятиліть ХХ ст., зберегти і розширити свої попередні напрацювання, хоча й робили це по-різному.

До початку німецько-радянської війни відділ археології провів велику експедиційну, лабораторно-камеральну і науково-аналітичну роботу. Польові дослідження проводилися частково власними силами, частково в кооперації з історичним факультетом Львівського університету ім. І. Франка та Львівським історичним музеєм. Влітку 1940 р. було організовано чотири археологічні експедиції: 1) із вивчення палеолітичної копальні кременя в урочищі Збучі в с. Лазарівка тодішнього Нижнівського (тепер Монастирського) р-ну Тернопільської обл.; 2) із дослідження поселення перших століть нашої ери у Вікнинах Великих Катербузького (тепер Шумського) р-ну Тернопільської обл.; 3) в Підгіцях Олеського (тепер Бродівського) р-ну (Пліснеське городище); 4) у Крилосі Галицького р-ну тодішньої Станиславівської обл. на місці одного з найбільших політичних, економічних і культурних центрів Київської Русі – літописного Галича.

Керівник останньої експедиції – Я. Пастернак із 1934 р. проводив тут систематичні розкопки, що увінчалися відкриттям у 1936 р. фундаментів Успенського собору ХІІ ст., що, на думку багатьох істориків, дало змогу остаточно виявити локалізацію центру літописного Галича – столиці Галицького князівства. Галицька археологічна експедиція 1940 р., працювала у Крилосі з 11 липня по 11 серпня. На т. зв. “Золотому току” досліджувала місце княжого двору й вивчала будову валу, який його захищав зі Сходу. При розкопках виявлено рештки дерев’яної будівлі ХІ–ХІІ ст., а також печі та споруди різних періодів існування Галича². Із знахідок привертав увагу вперше віднайдений на території західноукраїнських земель золотий колт – “кільчик” – давньоруська жіноча прикраса ХІІ–ХІІІ ст. у вигляді порожнистої металевої підвіски, яка прикріплювалася до головного убору. Я. Пастернак написав: “Цей прегарний виріб візантійської ювелірної штуки є сьогодні щодо матеріалу – емальоване золото – першим цього роду знаходом на західноукраїнських землях, коли не враховувати дрібних фрагментів, знайдених раніше, а щодо орнаментики – не має досі аналогії на всіх українських землях”³.

Унікальними в науковому плані виявилися дослідження розвідкової експедиції під керівництвом Я. Пастернака (за участі київського вченого, завідувача відділу археології дофеодалної і феодальної доби Інституту археології АН УРСР В. Петрова й І. Старчука) на місці літописного міста Пліснеськ, згаданого у “Слові о полку Ігоревім”. Фахівці провели роботи з точних обмірів центральної частини міста, де було закладено дев’ять розвідкових траншей, із них сім – на дитинці і два – на посаді. У результаті вдалося виявити культурні нашарування слов’янської й руської доби та віднайти чимало унікальних артефактів: фрагментів глиняного посуду, керамічні полив’яні плитки, багато металевих виробів, зокрема 70 залізних ножів, та інші предмети, що наочно представляли стан господарства, побуту, культури мешканців городища. Археологи з’ясували, що у Пліснеську ще за дві тисячі років існувало селище

² Архів музею археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Звіт з праці Галицької археологічної експедиції у 1940 р.

³ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Ювілейне видання, присвячене 1100-річчю Галича / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 230.

мідно-бронзової епохи. Вдалося встановити неперервність заселення городища протягом кількох століть. Розкопки показали, що Пліснеськ був заснований у IX ст. й існував аж до монголо-татарської навали 1241 р., під час якої завойовники його зруйнували⁴. Із численних речових знахідок насамперед привернула увагу спеціалістів винятковою історичною та науковою цінністю плоскорізьба по кістці із зображенням лицаря XI–XII ст. на старовинному мурі замку із брамою (стилем виконання дуже близька до ілюстрації Радзивилівського літопису), що становила фрагмент окладу ікони⁵. «Пліснеський лицар» є унікатом серед пам'яток образотворчого мистецтва княжої доби в Україні», – таку високу оцінку згодом дав цій знахідці Я. Пастернак.

Цікаві знахідки принесла й робота Львівської експедиції на т. зв. Волино-Подільському пограниччі: в с. Вікнини Великі Тернопільської обл. Під час розкопок, якими керував М. Смішко, знайдено рештки трьох жител – хат-ліп'янок із великою кількістю предметів матеріальної культури, датованих першими століттями нашої ери. Виявлений матеріал дав можливість М. Смішкови віднести пам'ятку до культури доби полів поховань⁶. Досягнення цієї та попередніх експедицій вчений відобразив у трьох наукових працях: «Селище доби поховань у Вікнинах Великих», «Культура підкарпатських курганів III–IV ст. н. е.», «Доба полів поховань в західних областях України», переданих у березні–квітні 1941 р. до Інституту археології АН УРСР для публікацій (вони появилися у виданнях Академії наук України вже після війни)⁷.

Координація науково-дослідної роботи з відповідними відділами Київського інституту археології сприяла налагодженню постійних контактів між ученими провідних наукових центрів України, дозволяла об'єднати зусилля для вирішення серйозних наукових проблем. Уже перші результати вказували на перспективність такої діяльності. У практику ввійшли виїзні наукові сесії, учасники яких ознайомилися колегами із результатами наукових пошуків. Вони давали змогу фахівцям не лише апробувати результати власних досліджень, а й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику і напрями майбутніх пошуків. Львівські археологи виступили з низкою доповідей на конференціях у Львові, Києві, Москві й Ленінграді. Зустрічі, обмін думками та науковою літературою, службове і приватне листування тощо сприяли кращій поінформованості західноукраїнських учених про реальний стан наукового та суспільно-політичного життя в підрадянській Україні. Безперечно, це було одним із чинників адаптації галичан до радянської дійсності, дуже складної і суперечливої.

Для багатьох співробітників львівських відділів наукова діяльність відтепер стала основним заняттям, за яке вони отримували регулярну платню. Якщо раніше до наукових пошуків в основному спонукали особисті причини і вони проводилися у вільний від основної роботи час, то відтепер уся їхня наукова діяльність опиралася на

⁴ Науковий архів Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 97.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 32; *Славін Л.* Результати археологічних експедицій Академії наук РСР в 1940 р. / *Л. Славін* // *Вісті АН УРСР.* – 1941. – № 2–3. – С. 113, 114.

⁶ Під такою назвою об'єднувалися пам'ятки зарубинецької, черняхівської і синхронних культур першої половини I тис. н. е., системне вивчення яких на той час лише починалося.

⁷ *Домбровський О.* Археолог Маркіян-Орест Смішко / *О. Домбровський* // *Український історик.* – 1993. – Ч. 1–4. – С. 138.

державні асигнування. Крім безперечних переваг, це мало і зворотній бік – фінансове узалежнення вченого від держави, яка прагнула відповідно нав'язати йому відповідну тематику та зміст досліджень.

Провідні співробітники відділу археології, що одержали можливість поєднати наукову працю з педагогічною, стали однією з найбільш забезпечених груп західноукраїнської інтелігенції. Однак соціальна стратифікація в житті оберталася срархією бідності. Хоч відмінності в матеріальному становищі радянських громадян були невеликими, планка заможності розташовувалася так низько, що за рівнем матеріального добробуту науковці значно поступалися західним колегам. Щобільше, в умовах товарного дефіциту, який панував у СРСР, постійних перебоїв в торгівлі, що стало звичним у Львові вже з осені 1939 р., придбання навіть основних продуктів харчування, не кажучи вже про якісне взуття чи одяг, перетворилося для багатьох вчених на серйозну проблему.

Працювати доводилося в умовах, коли далеко не все вкладалося у звичні межі. Це стосувалося, зокрема, графіку роботи й оплати праці в радянських академічних установах. Тому інколи траплялися прикрі непорозуміння та інциденти. Зокрема за виділені на експедиційні роботи гроші керівник мав звітувати не лише квитками про доїзд у ту чи ту місцевість, але й незвичними для львівських вчених відомостями про щоденну виплату зарплати працівникам. Не привчений це робити, М. Смішко, що в 30-ті роки як старший асистент Львівського університету Яна-Казимира провів низку самостійних археологічних розкопів, у 1941 р. змушений був повернути 2 тис. крб “в доход государства”. Звіт М. Смішка про очолювану археологічну експедицію львівського відділу Інституту археології бухгалтерія не прийняла і щомісяця аж до початку радянсько-німецької війни вираховувала витрачені кошти із зарплати вченого⁸.

Гуманітарні інституції у Львові працювали за умов постійних репресій, ідеологічного тиску, ізоляції від зовнішнього світу, пильного контролю партійних і адміністративних органів, цензури, в атмосфері непевності та страху. Це деморалізувало науковців, не дозволяло їм зосередитися на роботі, позбавляло впевненості в наступному дні. Можливість наукової праці безпосередньо залежала від ступеня лояльності до радянської влади. Така ситуація була досить незвичною для творчої інтелігенції, яка часто перебувала в інтелектуальній та політичній опозиції до владних структур, зберігаючи при цьому певний ступінь політичної та економічної свободи. Вплив колишнього способу життя, патріотичного виховання і комплексу життєвих настанов не дозволяли багатьом ученим стати на шлях прямої співпраці з режимом. Щоби зберегти можливість і далі працювати за фахом та покликанням, науковці мушили засвідчувати своє прихильне ставлення до радянської влади.

Роботу всіх львівських академічних відділів, зокрема й археологічного, гальмував незадовільний стан із виданням закінчених планових тем. Республіканське видавництво АН УРСР не було забезпечене папером: у 1940 р. воно отримало у плановому порядку лише 17 % потрібної кількості. Погано було налагоджено роботу й самого видавництва. Як наслідок, у 1940 р. всі наукові установи Відділу суспільних наук АН УРСР спромоглися видати лише 27 замість 46 запланованих праць, або

⁸ Див.: *Смішко О.* Тридцять років в науковій діяльності Маркіяна Смішка / *О. Смішко* // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині: наук. зб.* – Львів, 1998. – Вип. 7: *Постагі української археології.* – С. 52.

58,7%⁹. За таких обставин львівським археологам не вдалося опублікувати свої праці, підготовлені до друку. Серед них, зокрема, студії М. Смішка: “Підкарпатські кургани III–VI ст. н. е.” (1941), К. Маєвського “Стан дослідження трипільської культури на території західних областей УРСР” (1940), які підсумовували історико-археологічні дослідження палеолітичних, трипільських і ранньослов’янських пам’яток на вказаних територіях за увесь період до приєднання західного регіону України до СРСР. Не вдалося опублікувати і статтю К. Круковського “Копальня «Збучі» в Лазарівці Нижнівського району” (1941), в якій зроблено спробу детально описати результати польових досліджень копальні в 1940 р. У праці порушені питання місцезросташування пам’ятки кременярського гірництва фінального палеоліту, її топографії, морфології, класифікації кременевої сировини.

У 1940–1941 рр. львівський відділ активно готував до друку великий збірник праць про давню історію західноукраїнських земель. Автори (Я. Пастернак, М. Смішко, С. Круковський та ін.) поставили собі за мету переглянути наявний археологічний матеріал і на підставі цього дати синтез історії регіону від появи первісної людини до ранньофеодального періоду¹⁰. Проте цю роботу перервала війна.

Військово-політичний терор нацистів швидко розвіяв ілюзії тих, хто чекав від нового завойовника поступок у суспільно-політичному та культурному житті. Вже першими німецькими розпорядженнями у Львові були закриті всі вищі заклади й академічні установи, а науковці опинилися в безтерміновій безоплатній відпустці, позбавлені можливостей провадити систематичну дослідницьку працю. Проте попри всю складність тогочасного життя, коли практично кожному мешканцеві краю загрожували репресії, колишні працівники львівських академічних установ не припиняли творчої праці. Оскільки, згідно з німецькими розпорядженнями, поза компетенцією Українського Центрального Комітету (УЦК) інші організації існувати не могли, то на початку 1943 р. українські вчені створили при ньому Об’єднання праці українських наукових робітників, у складі якого діяли “історичний гурток” під керівництвом І. Крип’якевича й археологічна комісія, яку очолював Я. Пастернак, що виконували функцію колишньої історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Членами археологічної комісії були: Ю. Полянський, М. Смішко, Л. Чикаленко, О. Кандиба-Ольжич, В. Козловська. Хоч якими обмеженими були можливості нечисленного колективу комісії, науковці продовжували працювати над різними проблемами й темами. На сходах археологи обговорювали результати поточних досліджень, зокрема деякі проблеми історії старого Галича (Пастернак), давню трипільську культуру в Галичині (Кандиба-Ольжич), орнаментику трипільського посуду (Чикаленко) тощо. Тривали засідання до ранньої весни 1944 р.¹¹. Вчені не припиняли індивідуальних досліджень, закінчуючи раніше розпочаті праці або готуючи нові, абсолютна більшість з яких не була опублікована через цензурні заборони на випуск наукової літератури, насамперед із соціогуманітаристики. К. Маєвський

⁹ Сапегін А. Підсумки роботи Академії наук УРСР за 1940 р. / А. Сапегін // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 4. – С. 23.

¹⁰ Збірник “Археологія західних областей УРСР” // Вільна Україна. – 1941. – 22 травня.

¹¹ Пастернак Я. Історична секція НТШ під час Другої світової війни. Археологічний інститут / Я. Пастернак // Сьогоднішнє й минуле. Вісник українознавства. Нова серія. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1948. – Вип. 1. – С. 39–40.

працював над підготовкою каталогу пам'яток трипільської культури у львівських музейних збірках, а також закінчив статтю про історію дослідження вказаної культури в західних областях України. М. Смішко написав велику інформаційну статтю про стан і завдання вивчення поселень перших століть нашої ери.

Безперечним здобутком, попри всі труднощі з випуску наукових праць, став друк у краківсько-львівському “Українському видавництві” – єдиному дозволеному українському видавництві універсального спрямування на всіх теренах Генеральної Губернії – монографії Я. Пастернака “Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1950–1943 рр.” (1944), в якій автор підсумував довголітні дослідження на території середньовічного Галича. На тлі заморожування науково-видавничої діяльності вихід цієї книги вважався справжнім дивом¹². У березні 1945 р. із приводу появи монографії Я. Пастернака відомий український археолог, етнолог, мистецтвознавець і музейний діяч, професор Українського вільного університету у Празі Вадим Щербаківський у “Краківських вістях” писав: “Книжка написана цікаво і її читає легко навіть не спеціаліст, бо історичні екскурси автора дуже гарно урівноважують археологічну частину і це робить читання книги приємним і захопливим. Треба побажати авторові дочекати як найшвидше тих часів, коли він зможе висвітлити ще деякі темні і неясні місця. В книзі є коректурні недотяги, проте це й не диво, бо книгу друкують під час евакуації Львова минулого року, і треба тільки дивуватися, що вона взагалі побачила світ Божий”¹³.

Ще одну археологічну працю про копальню кременя у “Збучі” підготував до друку в тому ж видавництві С. Круковський, що, рятуючись від матеріальної скрути, годував воші у Львівському інституті висипного тифу та вірусології професора Рудольфа Вайгля. У 1942 р. він підписав угоду з видавництвом про випуск праці на гонорарних засадах на 1800 золотих. Проте цей видавничий проект не був реалізований¹⁴.

За таких умов львівські вчені намагалися друкувати свої наукові праці в загальній пресі. Очевидно має рацію Л. Головата, стверджуючи, що виклад цих публікацій, позбавлений робочих деталей (покликань, коментарів тощо), далекий від академічного і тому по-справжньому науковими текстами, які львівські вчені оприлюднили в тогочасній пресі, назвати не можна. Публікації в періодиці, особливо в загальній, відірвані від свого галузевого руслу, на розвиток науки повноцінно не працювали, залишаючись не більше як науковою популяризацією¹⁵.

Із наближенням до Галичини радянсько-німецького фронту велика група української наукової інтелігенції Львова, серед якої В. Козловська, Ю. Полянський, Я. Пастернак, виїхала на Захід. У 1944 р. у Варшаву повернувся С. Круковський. Після відвоювання радянськими військами Львова відділ археології офіційно відновив

¹² *Дорошенко В.* Огнище української науки. Наукове товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко // Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – С. 62.

¹³ Цит. за: *Головата Л.* “Українське видавництво” у Кракові–Львові, 1939–1945: бібліографічний довідник / Л. Головата. – Київ, 2010. – Т. 1: книжки і аркушеві видання. – С. 102.

¹⁴ *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945: наукова монографія / Л. Головата // Київ; Львів, 2013. – С. 274.

¹⁵ Див.: *Її ж.* Українські студентські часописи у роки Другої світової війни: особливості змісту, типологічні різновиди / Л. Головата // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 87.

діяльність 13 серпня 1944 р., хоча його перші працівники – М. Смішко, І. Старчук і Є. Прокопович (художник), – судячи з архівних документів, були тимчасово, до затвердження Президії АН УРСР, зараховані в штат із 1 серпня¹⁶. До кінця 1944 р. у відділі працювало четверо наукових працівників. Окрім названих, ще К. Масєвський і Б. Білінський. На початок січня у відділі працювало сім працівників, разом із завідувачем (М. Смішко), два старших наукових співробітники (К. Масєвський, І. Старчук), один молодший науковий співробітник (Б. Білінський), а також двоє науково-допоміжних й один технічний працівник. На кінець першого півріччя 1948 р. відділ вже складався з 16 осіб (9 науковців і 7 осіб науково-допоміжного персоналу): М. Смішко (завідувач), Й. Пеленський, І. Старчук, О. Терлецький, (старші наукові співробітники), О. Фенин, П. Завада, В. Кравець, О. Ратич, О. Костюк (молодші наукові співробітники); В. Монастирський (інженер-геодезист); Т. Плаксій (завідувач бібліотеки); О. Бійовська (в. о. зав. фондами), Е. Вінтоняк (лаборант); Я. Лабій (картограф), Л. Крушельницька (художник); М. Бардин (секретар-друкарка). На цей період у відділі залишалися незаповненими дві штатні посади старших наукових співробітників. Загалом у різний час перших повоєнних років на наукових посадах у відділі також працювали Юрій (Єжи) Кульчицький, Ришард Ганшинец, Сергій Судаков, Юрій Мушак, Володимир Гук, Йосип Дідик та ін. Лариса Крушельницька, згадуючи колег, серед яких вона в 1947 р. розпочинала археологічну кар'єру, пише: «Публіка страшенно різна. Таке враження, що всі вони немов сховалися під це «археологічне крильце», щоби якось перетривати небезпечні роки»¹⁷. Загалом у зазначений період у відділі не вдалося сформувати стабільного контингенту співробітників. Із багатьох причин в його складі постійно відбувалися зміни. У 1945–1946 рр. в Польщу виїхали всі вчені-поляки, зокрема К. Маєвський, Б. Білінський, Ю. Кульчицький, Р. Ганшинец. У наступні роки ротацію кадрів головно визначали ідеологічно-політичні чинники як прямої дії, так і опосередкованої.

Доктори наук іноземної атестації були тимчасово прирівнені до кандидатів наук, тому вони переважно обіймали посади старших наукових співробітників. Проте неможливість вільно переатестувати свої наукові ступені, здобуті у провідних університетах Європи, суттєво підважувала стабільність посадового становища таких вчених. На перешкоді стояла відсутність міжурядових угод СРСР з іншими країнами про взаємне визнання і нострифікацію документів про наукові ступені. Дуже невеликі можливості присвоєння вчених ступенів без захисту дисертацій на підставі наукових публікацій залишало й чинне радянське законодавство та інструкції Вищої атестаційної комісії СРСР. Численними бюрократичними процедурами був переобтяжений і сам механізм переатестаційних заходів, який вимагав величезної кількості довідок, рецензій, погоджень, клопотань тощо. Тому від 1940 до 1950 р. із загальної кількості співробітників академічних установ Львова наукові ступені без захисту дисертацій здобули лише І. Крип'якевич (доктора наук) і А. Генсьорський, Л. Гумецька, В. Огоновський, М. Смішко, І. Старчук і Й. Пеленський (кандидата наук).

Радянсько-німецька війна, нові суспільно-політичні реалії скорегували плани наукових розробок вчених, яких директивні органи відразу зорієнтовували на

¹⁶ Науковий архів Президії НАН України. – Ф. Р.-251. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 293 зв.

¹⁷ *Крушельницька Л.* Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Л. Крушельницька. – Львів, 2001. – С. 245.

виконання тем, які змістом повинні були служити цілям ідеологічного обґрунтування поточної державної політики, покликаної об'єднати народи для боротьби із зовнішнім ворогом. Особливу увагу археологів, зокрема, звертали на дослідження питань слов'янського етногенезу й історії княжої доби, а істориків – на вивчення процесу формування західних кордонів Галицько-Волинського князівства, на пошуки історичних прикладів спротиву українського народу німецькій експансії тощо. Ці студії повинні були показати спільність походження східнослов'янських народів, самобутність їхнього історичного розвитку, вікову належність території Західної України до давньоруських державних утворень, тяглість боротьби населення регіону проти західних агресорів, таким способом узгодивши висвітлення наукових тем із потребами політичної кон'юнктури, зокрема утвердити історичне право СРСР на його нові західні державні кордони.

Планування наукової тематики для відділу розвивалося в умовах суперечності між плануванням “згори” і “знизу”. Спершу (1944–1945), як і до війни, переважало планування “знизу”, що зводилося до підсумування, корегування та затвердження пропозицій окремих вчених. За ними, здебільша, залишали ті напрями досліджень, в яких вони показали себе фахівцями. Але згодом, із поступовою зміною ідеологічної ситуації у країні, домінантною тенденцією в організації та управлінні науковою діяльністю стало планування “згори”. Відповідно до політичної кон'юнктури і вказівок вищих партійно-державних органів, вчені ради профільних інститутів АН УРСР вносили в наукові плани львівських відділів суттєві зміни, нав'язували для дослідження (часто без попереднього погодження з виконавцями) нові теми, інколи кардинально відмінні від індивідуальних творчих зацікавлень і довголітніх напрацювань окремих співробітників.

Проте до наукових досліджень співробітники львівського академічного осередку за всіх обставин продовжували ставитися традиційно вимогливо і професійно. Про це наочно свідчили їхні видавничі плани. Відділ археології на початку 1945 р. планував опублікувати такі праці, як “Трипільська пластика в західних областях УРСР” Казимира Маєвського, підготовлена на основі детального реєстру й аналізу зафіксованої пластики трипільської культури в західних областях України (300 одиниць), порівняння її з пластикою того самого суспільства із східних областей України, а далі – Румунії, басейну егейської культури та Передньої Азії. А також “Римські імпорти в західних областях УРСР” цього ж автора, в якій розпрацьовано питання зв'язків населення регіону перших століть нашої ери з римським культурним світом. Одночасно К. Маєвський, як єдиний у СРСР спеціаліст із матеріальної культури егейського світу, згідно з тематичним планом Львівського відділу на 1945 р., готував монографію “Егейська культура”. Подібні роботи російською та українською мовами, крім науково-популярних, що на той час застаріли, були відсутні в Радянському Союзі¹⁸.

Серйозним науковим внеском у висвітлення проблеми поселення перших століть нашої ери (т. зв. доби полів поховань) була праця й М. Смішка “Культура підкарпатських курганів III–IV ст. н. е.”, яка, як писав тоді сам автор, “займається нововиявленою групою пам'ятників на північному Прикарпатті, в якій багато ще елементів пізньофракійської культури. Територіально пов'язана ця група з бувшою римською

¹⁸ Науковий архів Президії наук НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 38.

Дакією. При тому виявлено також складові частини пізнішої раннефеодальної культури слов'ян”.

Іван Старчук закінчував першу частину праці “Мистецькі пам'ятки феодального Галича”, в якій із притаманною йому ґрунтовністю і системністю вивчав керамічні плитки розміром 16 на 16 см зі штампованою декорацією грифів, фантастичних птахів та рослин, здобутими при дослідженні речового комплексу літописного міста. Автор з'ясовував джерела й розвиток цих мотивів, прагнучи довести їх походження з Ірану, де вони виступають у сасанідському мистецтві, а також їх поширення на Сході Європи, зокрема в Галичі та володимирсько-суздальських землях XII–XIII ст. “Праця Старчука – це важний причинок в дослідженні нашого мистецтва феодальної доби, що розкриває нам генезу та частину зв'язків із сусідніми східнослов'янськими племенами”¹⁹, – так оцінював цю роботу М. Смішко. “Тема Т. Старчука ... дуже важлива своїми висновками: вона встановлює тісні зв'язки Галича з Володимиром на Клязьмі, Боголюбівим та іншими центрами Володимиро-Суздальської Русі, що має важливе значення для суперечок про роль романського і слов'янського елементів у створенні певних культурних форм у слов'янського населення наших земель, які провадяться в науці”²⁰, – так у січні 1945 р. писав про значення цієї роботи Л. Славін, тодішній директор Інституту археології АН УРСР. І хоча частину з підготовлених робіт становили доопрацьовані старі чернетки, проте сам перелік тем, над якими працювали працівники відділів, засвідчував їхню спрямованість на подальше ґрунтовне наукове дослідження актуальних проблем давньої історії та культури населення західного регіону України.

Загалом протягом 40-х років науково-дослідна робота відділу проводилася по трьох основних проблемах: 1. Племінні утворення на території західних областей УРСР в добу первіснообщинного ладу. 2. Питання слов'янського етногенезу та історія ранньослов'янських племен на території західних областей УРСР. 3. Історія і культура Галицько-Волинської Русі IX–XIII ст. Причому в повоєнний час питання про походження східних слов'ян, історію та культуру ранньослов'янських і слов'яно-руських племен I тис. н. е. були пріоритетними для вивчення львівськими археологами.

Як і в 1940–1941 рр., у повоєнний період відділ намагався підтримувати найтісніший контакт із київським інститутом. Виявом координації діяльності, що поступово зростала, львівського академічного осередку з Інститутом археології АН УРСР стала його участь у виконанні загальноінститутської комплексної теми “Підсумки історико-археологічного вивчення України” (далі – “Підсумки”). Ця велика за обсягом праця, яка не мала аналогій у СРСР, готувалася з 1946 р. і передбачала зведення в єдиному багатотомному виданні всіх відомих археологічних пам'яток різних видів від найранніших етапів первісного суспільства до давньоруського часу зокрема – всього 11 корпусів різночасових пам'яток України. Крім великого наукового, робота мала й неабияке практичне значення, оскільки повинна була стати базою у створенні загального зводу пам'яток старовини України.

Львів'яни відповідали за підготовку текстів про археологічні пам'ятки в західних областях України, виявлені до 1939 р. Фактично вся основна теоретична й

¹⁹ Науковий архів Президії наук НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 43.

²⁰ Там само. – Арк. 38.

експедиційна робота відділу була підпорядкована виконанню цього тематичного плану. Згідно з плановими навантаженнями, у виконанні цієї роботи на різних етапах брали участь більшість наукових співробітників відділу: М. Смішко, І. Старчук, Й. Пеленський, С. Судаков, О. Фенін, В. Кравець, О. Ратич, П. Завада. Проте для оперативної підготовки загальноінститутського наукового проекту, з огляду на його широкий науковий профіль, у відділі не вистачало кадрів потрібної кваліфікації. Тому до написання цієї праці були запрошені вчені й з інших установ. Зокрема відомо, що І. Свешніков, який з 1945 р. очолював відділ первісного суспільства Львівського історичного музею, в 1948–1949 рр. за договором виконував такі теми: “Пам’ятки доби бронзи в західних областях УРСР” і “Пам’ятки лужицького типу в західних областях УРСР”. Загалом робота із виконання планових навантажень по загальноінститутській темі відбувалася дуже інтенсивно, інколи поспіхом, що не могло не позначитися на якості текстів.

У березні 1949 р. комісія у складі директора Інституту археології АН УРСР акад. П. Єфименка, Л. Славина та О. Тереножкіна, вивчивши попередню роботу відділу в цілому і кожного його співробітника зокрема, провела на загальних зборах осередку обговорення стану підготовки “Підсумків”. Судячи з матеріалів перевірки, до науково-організаційної роботи відділу, його виконавчої дисципліни тоді особливих застережень не виникало. Ті, хто перевіряв, констатували, що “организация работы Львовского отдела, дисциплинированность, своевременность выполнения плановых и др. поручений могут быть оценены положительно. Все основные сотрудники приносили с собой рукописи работ и материалы по ним. Большую работу выполнил аппарат отдела: два чертежника, два художника, фотограф”²¹.

Підготовка “Підсумків”, яка у львівському відділі тісно поєднувалася з виконанням індивідуальної теми, з різних причин затягнулася, хоча в Інституті археології планувалося до кінця 1949 р. закінчити авторську роботу над текстами, а протягом 1950 р. – провести редагування і рецензування праці та її оформлення для друку²². Зрештою закінчити цю працю й видати в такому вигляді, як передбачалося в 1945 р., авторському колективу не вдалося. На початку 50-х років у видавничих планах Інституту археології АН УРСР вона проходила під новою назвою: “Нариси стародавньої історії України” і своїм змістом була відмінна від проекту 1945 р.²³. Вийшла книга у 1957 р.

Велике значення в роботі відділу відводилося організації як стаціонарних, так і розвідувальних польових досліджень, що проводилися щорічно, починаючи з 1946 р., за участі практично всіх працівників. Особливо великі роботи, що були фундаментальними, методично вивіреними, виконала експедиція під керівництвом І. Старчука на Пліснеському городищі. Впродовж чотирьох польових сезонів 1946–1949 рр. йому вдалося розкопати значну площу – понад 2 тис. кв. метрів. Було відкрито 28 заглиблених жител, 20 глинобитних печей з наземних будівель, 98 ґрунтових інгумаційних поховань, 5 курганних могил, тисячі речових знахідок. Однак подальше цілеспрямоване

²¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 51.

²² Там само. – Арк. 70–71.

²³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 49. – Арк. 21.

дослідження пам'ятки надовго перервалося у зв'язку з передчасною смертю талановитого вченого в листопаді 1950 р.²⁴ Він помер рано, проживши 56 років, так і не реалізувавши багатьох творчих задумів.

Період 1944–1950 рр. виявився чи не найважчим в історії відділу, який боровся за своє збереження. До кінця 40-х років у Львові продовжували роботу лише три з шести, створених у 1940 р., гуманітарних академічних підрозділів. У 1946 р. були ліквідовані відділи історії України, економіки й української літератури, а відділ Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР у 1949 р. був доданий до складу Етнографічного музею. Їхня діяльність, а також працівників відділів мовознавства та археології теж не задовольняла як партійне, так й академічне керівництво. Перші, намагаючись підпорядкувати львівських вчених поточним політичним інтересам, постійно критикували мовознавців, археологів, етнографів і фольклористів за “неактуальність” їх наукової проблематики, її відірваність від завдань соціалістичного будівництва, за пасивність у громадсько-політичному житті; других не влаштовувала наукова координація львівських осередків із профільними інститутами в Києві, розпорошення наукових сил, дрібнотемність, надмірне затягування термінів виконання планових тем, недостатній науково-теоретичний рівень окремих виконаних робіт тощо. В умовах фронтального ідеологічного тиску, коли відомих учених змушували привселюдно каятися, зізнаватися в неіснуючих гріхах, відмовлятися від досягнутих важкою працею творчих результатів, руйнувалася система традиційних і перевірених досвідом наукових цінностей, деформувалася етика вченого. Як наслідок, відбулося збіднення та спрощення всього спектра досліджень, в наукових працях з'явилися такі негативні явища, як догматизм, цитатництво, коментаторство, кон'юнктурність. Утвердився певний ритуал у написанні наукових праць археологів: практично всі автори не забували подати у вступі до кожної розвідки щось із положень марксизму-ленінізму, які ставали регулятивним правилом і критерієм науковості. Проте й таке ідеологічне забарвлення наукових робіт не рятувало вчених від критики та переслідувань. У матеріалах перевірки роботи відділу комісією на чолі з акад. П. Єфименком читаємо: “Значительно хуже обстоит дело с методологической стороной научной деятельности отдела. Предоставленные сами себе, львовские сотрудники в большинстве своем не смогли подняться выше уровня формальной археологии. Тов[арищи] пытаются применять марксистскую методологию, но по неопытности своей у них получается формальное, а не органическое сочетание того и другого, вследствие этого исследования, законченные во Львове, должны быть несколько переделаны, переработаны”²⁵.

Безперечно, для більшості працівників відділу, які зосереджували увагу головню на описі пам'яток, технології і формі подачі матеріалів, ідентифікація з марксизмом-ленінізмом була формальністю та не супроводжувалася принциповими змінами у світогляді. Для них марксизм здебільшого грав роль не філософсько-теоретичного

²⁴ Детальніше див.: *Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / *М. Филипчук* // *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції.* – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 97–103; *Його ж.* Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // *Вісник Інституту археології.* – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 51.

вчення, яке визначає наукові підходи й висновки, а передусім був знаком зовнішньої лояльності, який дозволяв їм у відповідних умовах зберігати місце праці та покращувати службове становище. Це була своєрідна данина тоталітарному режиму, що й змушені були платити львівські вчені за саму можливість жити і працювати за фахом. У кожного з дослідників були свої мотиви прикрашати виконану роботу цитатами з праць Й. Сталіна чи В. Леніна. Очевидно, мав рацію акад. Я. Ісаєвич, стверджуючи, що в таких випадках когось із вчених “цікавило не так як було насправді, а так, щоб написати дисертацію, щоб догодити начальству. Інші прикрашали свої роботи обов’язковими цитатами, але основну частину праць наповнювали об’єктивними фактами. І не має особливого значення, чи даний вчений, оперуючи цитатами, вважав себе марксистом, чи він свідомо хитрував, навмисно оперував цитатами як камуфляжем, пришивав до тексту прямо протилежні висновки, щоб врятувати основний зміст”²⁶.

Під великий ідеологічний та адміністративний тиск підпав відділ археології наприкінці 40-х років, коли в Україні був взятий курс на різке закручування “гайок” у сфері ідеології, спрямований проти виявів національної самосвідомості серед творчої інтелігенції, на безумовне підкорення партійному диктатові культури та науки, деякі київські колеги прямо ставили питання і про його ліквідацію²⁷.

Надмірної критики, морально-політичного шельмування зазнав М. Смішко. У 1949 р. завідувач відділу первісної історії Інституту археології АН УРСР, секретар її партійної організації В. Даниленко (1913–1982)²⁸, який тоді спеціалізувався на політичних звинуваченнях колег, неодноразово на зборах партійної організації своєї установи висловлював недовіру особисто М. Смішкови, якому було інкриміновано непрощений гріх – написання “ідеологічно” шкідливих праць під час нацистської окупації. Перепало від нього і колегам М. Смішка. 3 червня 1949 р. на партійних зборах в Інституті археології АН УРСР В. Даниленко стверджував: “Ограничитесь тем, что у нас страдает политическая сторона при подборе кадров недостаточно, об этом надо говорить развернуто, и впредь политической слепоты не должно быть. 1. Черныш [А.], пробывший 3 года в плену, в целях сохранения штатной единицы считается ст[аршим] научным сотрудником. Я убежден, что Черныш случайно в благоприятно сложившихся для него условиях занимает должность с[таршего] н[аучного] сотр.[удника], не отвечая этому назначению ни по политическим, ни по деловым своим качествам. 2. Довженок [В.], с[тарший] н[аучный] сотр[удник], канд[идат] истор[ических] наук закончил войну в чине сержанта, фактически дезертировал из армии. 3. Канд[идат] истор[ических] наук Смишко, автор «труда» в котором прослеживается раболепие перед всем реакционным, буржуазным, фактически предал Родину. Положение во Львовском филиале нетерпимое и изменить его надо”²⁹. Частина

²⁶ Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 251. – Оп. 12. – Спр. 105. – Арк. 8–9.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 106–109.

²⁸ Біографія його заслуговує на окремий розгляд. В. Даниленко закінчив війну начальником слідчої частини 40-ї армії Другого Українського фронту в чині майора. Детальніше див.: *Титова О.* Видатний вчений, непересічна особистість / О. Титова, С. Конча // Кам’яна доба України: зб. наук. статей. – Київ, 2002. – Вип. 1. – С. 6–8.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 57.

співробітників інституту, зокрема заступник директора Лазар Славін, аспірантка Варвара Іллінська, як могли, намагалися захистити Маркіяна Смішка від небезпеки звільнення, а львівський відділ – від ліквідації. Л. Славін апелював до раціональних аргументів: "...[мы] вместе с т[оварищем] Даниленко в прошлом году обследовали работу филиала, но т[оварищ] Даниленко, как секретарь п[артийной] о[рганизации], не ставил тогда вопрос о увольнении его. Но кем мы можем на сегодняшний день его заменить? Львовский отдел весь состоит из людей бывш[их] в оккупации, все же отдел сделал много и при нашей помощи эти работы могут быть получены. ... Львовское отделение ликвидировать можно, но это не будет на пользу ин[ститута], но у нас нет людей, посылать нужно наиболее квалифицированного человека"³⁰. Проте перекопати секретаря інститутської партійної організації зайняти виваженішу позицію щодо М. Смішка було важко, практично неможливо, хоча й було відомо, що Уповноважений Президії АН УРСР у Львові акад. Г. Савін та керівництво партійної організації академічних установ міста висловлювали вченому довіру як керівникові відділу і вважали, що його варто залишити на посаді.

В. Даниленко продовжував наполегливо закликати керівництво інституту зміцнити львівський відділ новими кадрами спеціалістів – членами партії³¹. 18 листопада 1949 р. на партійних зборах В. Даниленко, характеризуючи Львівський відділ, заявив: "В нем преобладают кадры, которые оставались в оккупации, ими нужно заниматься серьезнее. Смишко во время оккупации выступил с антисоветской, клеветнической статьей, до сих пор не раскритиковал ее в сов[етском] издании; находился у меня доклад Смишко, который должен быть зачитан на юбилейной сессии, в которой он проводит те же мысли, что и в своей статье. Я и тов[арищ] Богусевич дали отрицательную рецензию и доклад не был зачитан. Он себе представил, что Ин[ститут] археологии продолжает традиции ВУАН, грушевианства. Коммунисты для работы в Львовском филиале нужны для влияния и руководства филиалом"³². На початку 1950 р. у львівському відділі Інституту археології АН УРСР відбулася велика "кадрова чистка". Частина працівників усунуто з посад із мотивів "недостатньої кваліфікації", хоча справжні причини були інші – ідеологічні: шукали "націоналістів". Сам відділ був реорганізований у групу археології. Керувати нею залишили М. Смішка, за яким тягнувся шлейф звинувачень у неповній політичній благонадійності. В умовах повсякденної загрози арешту він змушений був старанно підлаштовуватися під нову суспільно-політичну кон'юнктуру, яка інколи змінювалася з карколомною швидкістю, обминати всілякі "гострі кути", дистанціюватися від низки своїх положень і висновків, зроблених у попередніх працях, камуфлювати справжні думки.

Тоді ж посади молодших наукових співробітників втратили О. Костюк і П. Завада, на місце яких призначили більш ідеологічно витриманих археологів із Києва: Катерину Черниш і Юрія Захарука³³. Дослідника палеолітичних стоянок Олександра Черниша також переведеного з Інституту археології АН УРСР до Львова, зарахували

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 57.

³¹ У складі львівського відділу до 1950 р. не було жодного наукового співробітника члена Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків).

³² ЦДАГО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 105.

³³ Науковий архів Президії наук НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 234–235.

до штату групи на посаду старшого наукового співробітника³⁴. О. Бійовську та Т. Плаксії було заарештовано і вивезено в Сибір³⁵. Завідувачем бібліотеки групи археології на місце заарештованої Т. Плаксії призначили колишнього завідувача відділу мистецтва Львівської наукової бібліотеки АН УРСР, видатного мистецтвознавця епохи Середньовіччя, академіка Польської академії наук М. Гембаровича. Старшого наукового співробітника О. Терлецького (1873–1958) спершу в січні 1950 р. взагалі звільнили з роботи за скороченням штатів, відправивши на пенсію, а потім, за два місяці, “милоливо” дозволили працювати молодшим науковим співробітником³⁶.

За аналогічною схемою і в такі самі терміни вирішувалося й нове посадове призначення (молодшого наукового співробітника) Й. Пеленського (1879–1957), видатного вченого, доктора філософії в галузі мистецтвознавства Краківського університету (1907), дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка (з 1917 р.), кандидата історичних наук (1949)³⁷. Він десятки років вивчав давньоруські й візантійські пам'ятки архітектури та мистецтва, зокрема архітектуру Галича. У результаті його наукових пошуків була опублікована монографія “Галич в історії середньовічного мистецтва”. Крім того, Й. Пеленський в 40-ві роки підготував до друку ще кілька нових оригінальних монографій: “Червенські міста” і “Древній Львів”. Однак обидві праці залишилися в рукописах і про них є хіба згадки в архівних документах. До нині не опубліковано й більшість праць І. Старчука, насамперед написаних за період із 1940 р. Серед них дві монографії: “Мистецькі пам'ятки феодального Галича”, машинопис якої в 1946–1947 рр. передано в Інститут археології АН УРСР, і “Давньоруські городи західних областей УРСР”. Є документальні дані, що обидві праці, які, очевидно, мають не лише історіографічну, але й прикладну вартість, наприкінці 40-х перебували в архіві Інституту археології АН УРСР, де надовго опинилися поза публічним доступом та науковим обігом.

В умовах невідрадного цензурного гніту неналагодженість видавничої справи в системі АН УРСР через незабезпеченість належною поліграфічною базою,

³⁴ Подружжя Чернишів мало великі клопоти з отриманням житла у Львові. В обіцяну їм квартиру відомчого будинку АН УРСР самочинно вселився офіцер місцевого гарнізону – полковник. При спробі співробітників Академії наук, відповідно до рішення суду, повернути квартиру законному власникові, генерал Брильян – начальник окружних курсів вдосконалення офіцерів політскладу – викликав групу солдатів і офіцерів, які затримали їх і доставили до військової комендатури, а звідти під конвоєм відправили у шпиталь на медичне обстеження. І лише після того, як не виявили вживання спиртних напоїв, працівників відпустили. Тим часом генерал зламав двері квартири Чернишів, викинув звідти їхні речі та знову вселив туди сім'ю підлеглого офіцера. О. Черниш і його дружина змушені були жити в непристосованому для життя приміщенні. (Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 223–226.)

³⁵ Крушельницька Л. Замість заспіву / Л. Крушельницька // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2014. – Вип. 18. – С. 12.

³⁶ Науковий архів Президії наук НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 235. За недосконалої пенсійного законодавства СРСР, яке в 40-ві роки не враховувало дорядянський стаж науково-педагогічної діяльності львівських вчених, перехід на т. зв. “заслужений відпочинок” означав животіння. Тому вони, перебуваючи в дуже поважному віці, були змушені погоджуватися на будь-яку працю, щоб забезпечити собі та своїй сім'ї хоча б мінімальні матеріальні умови.

³⁷ Науковий архів Президії наук НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 235.

обмеженість фондів на папір, тогочасні бюрократичні перепони стала великим гальмом у роботі всіх львівських академічних осередків. У 1944–1945 рр. працівники археологічного відділу фактично не мали можливості друку своїх наукових праць. Вони, звичайно, передавали їх до Києва, а здане могло лежати місяцями, а то й роками в редакційних “портфелях” і, зрештою, не було оприлюднене. Очевидно, в Інституті археології АН УРСР добре знали, чим може закінчитися для установи вихід із друку “недоброякісних праць”. Пізніше, на початку 1951 р., відповідальні працівники Президії АН УРСР змушені були визнати, що праці львівських вчених у Києві боялися друкувати³⁸. Перевірка 1950 р. виявила, що своєчасно не були опубліковані 11 закінчених дослідницьких праць працівників відділу археології³⁹. 25 вересня 1950 р. на зборах партійного активу АН УРСР вчений секретар Президії АН УРСР Ф. Шевченко стверджував: “Деякі роботи лежать ... в інституті археології по 2-3 роки без всякої уваги, люди самі не працюють і іншим не допомагають, і особливо це у львівських відділах. Мені здається що це стосується до всіх львівських відділів інститутів АН УРСР. Тобто взяли курс на ліквідацію львівського відділу АН УРСР”⁴⁰.

На початку серпня 1950 р. таку пропозицію на розгляд керівництва Компартії України виніс Головний вчений секретар Президії АН УРСР, акад. І. Швець на підставі проведеної комплексної перевірки діяльності всіх львівських академічних установ. У доповідній записці на ім'я секретаря Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) І. Назаренка І. Швець стверджував: “В числе сотрудников Львовских учреждений АН имеются лица идеологически враждебно настроенные или не внушающие политического доверия (И. П. Крипьякевич – этнографический музей; Г. Л. Дмитрив – Управление делами, М. Т. Гембарович; А. А. Терлецкий; И. Г. Пеленский, А. А. Рагич, И. Д. Старчук, М. Ю. Смишко – отдел ин-та археологии; В. Ф. Линецкий, М. В. Визерт – сектор нефти и газа; Л. Л. Гумецкая, П. С. Карманский, [А. К.] Котив – отдел языкознания). Таким образом положение с научными кадрами и их использование во Львовских учреждениях АН явно неудовлетворительное...”⁴¹. Окремо оцінюючи роботу відділу археології, перевіряючий констатував: “...Ценных научных сотрудников в отделе нет, при этом часть сотрудников, как было ранее отмечено, никакой научной продукции не дает. Наличие этого отдела во Львове ничем не оправдывается. Раскопки древних поселений можно проводить более организовано группами работников из института археологии из Киева. Следует закрыть этот отдел, сотрудников частично можно будет использовать во Львовском университете...”⁴². Загальний висновок доповідної І. Швеця був таким: “Львовский филиал Академии наук УССР нуждается в серьезной реорганизации. Из числа научных отделов целесообразно сохранить только сектор нефти и газа, превратив его в филиал института геологических наук АН УССР и отдел теории упругости института математики АН УССР. Все остальные отделы закрыть, а научные кадры использовать для работы в вузах западных областей”⁴³.

³⁸ Науковий архів Президії наук НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 405. – Арк. 147–148.

³⁹ ДАЛО. – Ф. П.4. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 42–46.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 104.

⁴¹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2013. – Арк. 18.

⁴² Там само. – С. 28.

⁴³ Там само. – С. 33.

Проте реалізувати такий задум не вдалося. Останнє слово належало Москві, яка вирішила по-своєму, виходячи з політичної доцільності. 18 серпня 1950 р. Оргбюро ЦК ВКП(б), яке розглядало питання діяльності Львівського обкому партії, серед іншого оцінило стан роботи львівських наукових інституцій і визначило за необхідне розробити конкретні заходи щодо налагодження діяльності установ Львівської філії АН УРСР. Згодом були визначені її нові основні організаційні параметри. До цієї роботи були залучені Президії АН СРСР і АН УРСР. 20 жовтня 1950 р. постанова об'єднаного засідання обох президій, яке відбулося в Москві, визнала, що львівські установи, представлені лише відділами інститутів, розташованих у Києві, не належно забезпечують проведення науково-дослідних робіт і тому “не задовольняють зрослих вимог промисловості і сільського господарства”. Причину такого становища академічне керівництво бачило у відірваності львівських установ від “центрального інститутів”, які, як стверджувалося, “не можуть забезпечити їх оперативне керівництво”. Зазначалося, що львівські установи недостатньо укомплектовані висококваліфікованими працівниками, а робота з підготовки кадрів серед уродженців західних областей проводиться вкрай недостатньо. Тому Президії АН СРСР і АН УРСР визнали за необхідне на основі наявних у Львові науково-дослідних установ АН УРСР організувати Львівський філіал і в його складі створити чотири інститути, серед них Інститут суспільних наук. Стверджувалося, що він повинен бути створений на основі львівського відділу мовознавства Інституту мови АН УРСР, етнографічного музею і групи археології Інституту археології АН УРСР. На інститут покладали завдання – “вивчення економіки УРСР і, в першу чергу, західних областей УРСР у взаємозв'язку з економікою народів СРСР, дослідження нових проблем в галузі мовознавства на основі геніальних праць Й. В. Сталіна, вивчення історії літератури українського народу і боротьби українського народу проти українського буржуазного націоналізму, дослідження нових процесів матеріальної і духовної культури в західних областях УРСР у зв'язку з ростом і розвитком культури всього радянського народу”. Всіх директорів знову створених інститутів постанова зобов'язувала при розробці наукової тематики виходити передовсім “з потреб народного господарства і культури західних областей УРСР”⁴⁴. У реалізації таких завдань певне місце відводилося й працівникам відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, що 1 липня 1951 р. офіційно розпочав діяльність⁴⁵.

Отже, через відсутність у всій повноті належної документальної бази, яка, очевидно, частково безповоротно втрачена або ж розпорошена під час попередніх переміщень і зберігається у відомчих архівосховищах чи у приватних збірках, поки що не можна відтворити у всій повноті діяльність Львівського відділу Інституту археології

⁴⁴ У Президії Академії наук УРСР // Вісник АН УРСР. – 1950. – № 11. – С. 75.

⁴⁵ Післявоєнну радянізацію регіону сталінський режим проводив цілеспрямовано і дуже жорстко, але не прямолінійно. Вона передбачала інколи досить складні політико-організаційні заходи, які здійснювалися під гаслами боротьби за розвиток культури й науки на західноукраїнських землях. Більшовицька влада заради досягнення своїх далекосяжних планів могла час до часу піти на певні тактичні поступки. Саме в цьому контексті, очевидно, й треба розглядати заходи щодо створення у Львові академічних інститутів. Інститут суспільних наук АН УРСР трактувався насамперед як інструмент ідеологічного впливу на населення з метою руйнування усталених національно-політичних поглядів та формування нової людини.

АН УРСР у 1940–1950-х роках, зробити нюансовані оцінки його наукового доробку. Проте віднайдені й опрацьовані документи дають змогу стверджувати, що попри всі труднощі та перешкоди, які стояли на шляху розвитку гуманітарної науки в Україні й у Львові, зокрема у вказаний період, тобто часи ідеологічно жорсткі та гранично задогматизовані, львівські вчені Інституту археології АН УРСР намагалися використати наявні організаційні можливості для розгортання експедиційної і науково-аналітичної роботи з дослідження первісної та давньої історії західного регіону України (території маловивченої в археологічному розумінні) від найдавнішого часу до періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави, хоча реалізувати все заплановане й задумане не вдалося. У повоєнні роки основний акцент у діяльності відділу робився на розробку проблем слов'янського етногенезу та культури ранньослов'янських племен першого тисячоліття. Важливим здобутком для вивчення цієї теми стали польові дослідження М. Смішка й І. Старчука, зусиллями яких було відкрито низку нових пам'яток різної культурної належності, або ж почато цілеспрямоване дообстеження раніше відкритих об'єктів, що дозволило здобути важливі артефакти, які розширили, а в деяких аспектах змінили уявлення про побут, соціальний розвиток, культуру населення Прикарпаття і Волині.

Ідеологічний та морально-психологічний пресинг тоталітарної системи в різних галузях гуманітарних наук, який у всій повноті виявився у другій половині 40-х років, у поєднанні з матеріально-організаційними труднощами, нестачею спеціалістів вищої кваліфікації, що зростала, упередженістю з боку частини київських працівників Інституту археології та окремих високопосадовців Президії АН УРСР до львівського відділу – все це інколи створювало непереборні бар'єри для його роботи, який на той час був єдиним науковим підрозділом у складі АН УРСР, що проводив археологічні дослідження старожитностей Прикарпаття і Волині. Вони не дозволили належно розгорнути визначений план роботи, загальмували його науковий поступ.